

Spis rzeczy

Wstęp	7
Temat pracy	7
Stan badań	11
Źródła	16
Metoda i konstrukcja pracy	19

Część 1

Sprowadzenie joannitów do Polski. Powstanie preceptoratu obejmującego Czechy, Polskę, Pomorze i Węgry

1. Polityczne inspiracje sprowadzenia joannitów do Zagości – pierwszego domu szpitala na ziemiach polskich	25
2. Problem możliwości sprowadzenia joannitów do Sławna w latach pięćdziesiątych XII w.	69
3. Polityczne aspekty sprowadzenia joannitów do Wielkopolski, na Pomorze i Śląsk w latach osiemdziesiątych XII w.	89
4. Wnioski	126

Część 2

Joannici polscy i pomorscy w polityce czeskich przeorów i niemieckich preceptorów szpitala w XIII wieku

1. Budowa struktur zakonu w Niemczech, Czechach, na Morawach i w Polsce do połowy XIII w.	133
2. Joannici wobec walk książęcych w Polsce i na Pomorzu w drugiej połowie XIII w.	189
3. Zaufani, dworzanie i sekretarze. Joannici w polityce królów rzymskich, czeskich oraz książąt polskich i pomorskich	229
4. Wnioski	300
Zakończenie	305
Zusammenfassung	310
Wykaz skrótów	316
Bibliografia	318

Wstęp

Temat pracy

Zakon Św. Jana Chrzciciela, zwany popularnie joannitami lub szpitalnikami, powstał ok. 1070 r. Pierwotnie działał jako bractwo szpitalne. Największy wpływ na jego kształt organizacyjny mieli twórca pierwszej reguły zakonnej brat Gerard (przed 1110/1120 r.) oraz mistrz szpitala z XII już wieku, Raymond de Puy (1120–1160)¹. Reformom ostatniego z wymienionych joannici zawdzięczali przekształcenia kierujące szpitalników ku zadaniom specyficznym dla zakonów rycerskich. Ewolucja ta nie była działaniem jednorazowym, ale raczej stopniowym procesem z finałem uwieńczonym w 1206 r. statutowym stwierdzeniem w szeregach zakonu braci-rycerzy. Głównymi zadaniami joannitów były: opieka nad pielgrzymami, prowadzenie szpitali, rozdawanie jałmużny i walka zbrojna z wrogami Chrystusa, jak określano muzułmanów czy pogan. Placówki tego zgromadzenia, jakie pojawiły się na kanwie popularności wypraw krzyżowych, zajmowały się głównie poborem tzw. „responsion”, czyli podatku zbieranego na utrzymanie chrześcijan w Ziemi Świętej, szpitalnictwem, popularyzacją idei wojny krzyżowej, czy w końcu pracą duszpasterską w utrzymywanych przez niego kościołach czy kaplicach. Część wymienionych tu zadań (choć nad kolejnością ich wyliczenia można dyskutować) powodowała konieczność przyjmowania dóbr, posiadłości i innych korzyści materialnych z rąk europejskich benefaktorów szpitalników jerozolimskich. Stąd też zwłaszcza w okresie po II wyprawie krzyżowej (1147–1149) Europa Zachodnia i Środkowa stopniowo zaczęła pokrywać się siecią placówek joannickich. Przed 1165/1166 r. świętojańscy bracia dotarli również do Polski. Problem kierunku, z którego trafili do małopolskiej Zagrości, jest do tej pory żywo dyskutowany w literaturze przedmiotu. Po części sprawie tej poświęcono początek niniejszej monografii.

¹ Daty sprawowania przez nich urzędów uściślił K. Herquet, *Chronologie Grossmeister des Hospitalordens während der Kreuzzüge*, Berlin 1880, s. 3–8; o działalności zob. J. Delaville le Roulx, *Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre: (1100–1310)*, Paris 1904, s. 33 i n., 44 i n. Szereg źródeł dotyczących początków zakonu zebrano pod tytułem *Exordium Hospitaliorum*, (w:) *Recueil des Historiens des Croisades*, t. 5 (*Historiens Occidentaux*), Paris 1845, s. 399–435. Najważniejszym w ostatnim okresie przyczynkiem do tego zagadnienia jest artykuł R. Hiestanda, *Die Anfänge der Johanniter*, (w:) *Die geistlichen Ritterorden Europas*, hrsg. J. Fleckenstein, M. Hellmann, Sigmaringen 1980, s. 33–80. Tam też pozostałe źródła do początków zakonu.

Pierwotnie europejskimi dobrami szpitala administrowano z Mesyny i Saint-Gilles². W pierwszych chronologicznie zachowanych źródłach joannitów polskich i pomorskich łączono z ich czeskimi pobratyńcami. Preceptorem wyznaczonym na wspomniane tereny był w 1182 r. przeor czeski Bernard. Dokumenty Szpitala Jerozolimskiego (bo tak często określano cały zakon) pozwalają łączyć jego działalność z przedsięwzięciami braci z terenów dzisiejszych Włoch (1181/1182), o czym szerzej w pierwszej części pracy. Za literaturą przedmiotu należy przyjąć, że Italia została objęta urzędem mistrza czy przeora krajowego obejmującego swym zasięgiem miejscowe placówki dopiero ok. 1188 r. Trudno więc bezsprzecznie wykazać, czy struktura administracyjna, którą zawiadywał Bernard, wcześniej podlegała ośrodkowi w Saint-Gilles zajmującemu się (do momentu wykształcenia przez nich osobnych urzędów krajowych) sprawami szpitalników francuskich, hiszpańskich i angielskich. Gdyby przenieść sytuację sprzed początku lat osiemdziesiątych XII w. na okres wcześniejszy, wówczas można by się zastanawiać nad placówką mesyńską, skąd pierwotnie administrowano szpitalnikami sycylijskimi, a potem również włoskimi. Na początku lat osiemdziesiątych XII w. domy w państwie Przemysławów zostały objęte zarządem przeora, sprawującego jednocześnie urząd preceptora nad braćmi z Polski i Pomorza. Punkt ten – wraz z momentem sprawdzenia zakonu do Zagości nad Nidą – wielokrotnie stanowił otwarcie dla dyskusji o joannitach na dzisiejszych ziemiach polskich.

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie relacji pomiędzy joannitami z ziem polskich i pomorskich, w których zakon założył swe siedziby, a ich miejscowymi fundatorami i benefaktorami pochodzącymi przede wszystkim z dynastii piastowskiej. Ponieważ jednak szpitalnicy polscy zazwyczaj pozostawali w tej samej jednostce administracyjnej zakonu, w jakiej były domy czeskie, morawskie, pomorskie, a potem też niemieckie, badania należało rozszerzyć także na królestwo niemieckie, państwo Przemysławów i Pomorze znajdujące się pod rządami lokalnych książąt, a następnie w części wschodniej Piastów. Od razu trzeba zastrzec, że w mniejszym stopniu zajęto się tu problemami związanymi ze zgłaszanym przez wskazanych wyżej feudalów akcesem do ruchu krucjatowego³. Sprawa ta, ze względu na główne pole działalności szpitalników, jakim była Ziemia Święta, wydaje się być bowiem oczywista i niewymagająca szerszego komentarza. Główne pole badawcze niniejszej monografii koncentruje się więc na udziale zakonu w życiu politycznym poszczególnych regionów Europy Środkowo-Wschodniej, w tym przede wszystkim

² J. Delaville le Roulx, *Les Hospitaliers en Terre...*, s. 364–365; J. Riley-Smith, *The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus 1050–1310 (History of the Order of the Hospital of St. John of Jerusalem, vol. 1)*, London 1967, s. 353, 355; H.J.A. Sire, *Kawalerowie maltańscy*, tłum. H. Szczerkowska, Warszawa 2000, s. 161–165.

³ Problem ten został nie tak dawno gruntownie omówiony przez M. Gładysza, *Zapomniani krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatowego w XII–XIII wieku*, Warszawa 2002.

wskazanych już terenów. Wpływy posiadane w zakonie przez Przemysłidów, ale też – zwłaszcza w drugiej połowie XIII w. – książąt piastowskich czy pomorskich, wprowadzały świętojańskich braci na niezbyt bezpieczne czasami dla nich obszary polityki prowadzonej przez własnych benefaktorów. Niekiedy – jak np. w wypadku szpitalników z Pomorza – powodowało to konflikty, na których wyraźnie zakon cierpiał, okresowo tracąc swe dobra i wpływy. Związki z lokalnymi elitami politycznymi, prócz wskazanych wyżej negatywnych skutków, przyniosły jednak oparcie po katastrofie państw krzyżowców w Ziemi Świętej (1291) i będącej skutkiem tych wypadków, powszechnej w ówczesnej Europie, refleksji nad sensownością dalszego funkcjonowania zakonów rycerskich. Wraz z przekazaniem joannitom po upadku zakonu templariuszy w 1308 r. ich dóbr – co otworzyło nową kartę w dziejach zakonu, zwłaszcza na pograniczu ziem polskich, Nowej Marchii i Pomorza – właśnie głębokie związki z regionalnymi władcami zdają się być jedną z ważniejszych przyczyn gwarantujących przetrwanie braci od św. Jana Chrzciciela.

Prawdziwym wyzwaniem dla każdego z badających dzieje szpitalników jerozolimskich na dzisiejszych ziemiach polskich i w krajach ościennych jest problem określenia granic chronologicznych przygotowywanej pod tym kątem monografii. Przez pojawienie się joannitów w Polsce w okresie przed 1165/1166 r. punkt otwarcia dyskusji wydaje się być oczywisty. Gorzej sprawa wygląda przy próbie wskazania terminu kończącego pracę. Z pewnością musiałoby go stanowić jedno z przełomowych wydarzeń w dziejach zakonu, których można byłoby wskazać kilka. Po pierwsze za takie można by uznać przeorganizowanie joannitów z terenów byłego cesarstwa niemieckiego i podporządkowanie urzędowi wielkiego preceptora niemieckiego urzędów preceptorskich i przeorackich joannitów dolno- i górnioniemieckich, czeskich, morawskich, polskich (w tym pomorskich i śląskich), austriackich, węgierskich i duńskich, do czego doszło pod koniec lat czterdziestych i na początku lat pięćdziesiątych XIII w. Bracia Szpitala Jerozolimskiego zyskali wówczas bardziej spójną strukturę administracyjną we wspomnianych rejonach Europy. Być może proces ten wiązał się w pewnym sensie z destrukcją władzy cesarskiej, detronizacją Hohenstaufów (1245) i wyborami kolejnych antykrólów niemieckich. Najwyraźniej zakon usiłował prowadzić wówczas jednolitą politykę względem władców po kolei wynoszonych na najwyższe stanowiska w Niemczech i krajach wcześniej uznawanych za pole wpływów cesarzy niemieckich.

Inne terminy, jakie należałoby wziąć pod uwagę, to wspomniany już upadek Akki w 1291 r. (jako symboliczny koniec władztw chrześcijańskich w Lewancie) lub też wejście w życie układu kremmeńskiego z 1318 r. W pierwszym wypadku zakon musiał wypracować nową politykę pozyskiwania wsparcia w Europie i nieco przenieść punkty ciężkości w swej dotychczasowej działalności. W drugim natomiast w grę wchodziła realizacja postanowień o kasacie

zakonu templariuszy i przekazaniu jego dóbr zakonowi św. Jana Chrzciciela (w 1312 r.). Niezwykle istotnym elementem tego procesu było zawarcie w 1318 r. przez zakon z margrabią brandenburskim Waldemarem (1308–1319) układu w Kremmen. Dopiero bowiem ta umowa umożliwiła w konsekwencji wykonanie wspomnianych rozporządzeń na terenach podlegających władzy Askańczyków. Fakt ten spowodował wzrost znaczenia joannitów na terenach, gdzie objęli oni włości skasowanego zakonu. Była to jedna z kilku przyczyn powstania oddzielnego baliwatu brandenburskiego, który w XIV w. swym zasięgiem objął także domy pomorskie.

Z punktu widzenia dziejów regionalnych zakonu można się także zastanawiać nad okresem lat dwudziestych XIV w. jako początkiem decydującej fazy sporu prowadzonego przez joannitów głównie z Pomorza Wschodniego z biskupstwem wrocławskim. Jego skutkiem była bowiem zasądzona utrata dóbr szpitalnych w Małopolsce i na Kujawach. Niezłym rozwiązaniem byłby może termin 1370 r., gdy zakonnicy do końca wyprzedali się ze swych wschodniopomorskich włości. Fakt ten był jednak nie tyle skutkiem gwałtownych zmian, jakim podlegały siedziby szpitala na omawianym terenie, ile raczej efektem powolnego procesu koncentracji dóbr zakonu na zachód od Pomorza Wschodniego. Nie można przy tym lekceważyć konkurencji stworzonej joannitom z Pomorza Wschodniego przez krzyżaków.

Ze względu na to, że główne pole badawcze prezentowanej monografii koncentruje się na dziejach zakonu w Europie Środkowej i Wschodniej można by poszukiwać punktu kończącego przedstawione tu wnioski także w przełomowych wydarzeniach politycznych tego regionu. Trzeba do nich zaliczyć niewątpliwie wygaśnięcie Przemysłidów na tronie czeskim (1306), czy też istotną fazę jednoczenia ziem polskich i koronację Władysława Łokietka (1320). Brak możliwości znalezienia terminu, który godziłby w ustalenia dotyczące polityki zakonu, a także wydarzenia podobnej natury, jakie stały się udziałem kilku organizmów państwowych, gdzie przyszło joannitom funkcjonować w omawianym okresie, zdecydował o przyjęciu niezbyt ostrej cezury zamykającej pracę. Stanowi ją pierwsze ćwierćwiecze XIV w. Dzięki temu monografia obejmuje wydarzenia z historii zakonu, które zasygnalizowano wyżej. Omawia też problemy związane z procesem między zakonem a biskupem kujawskim Gerwardem. Zajmuje się więc sprawami sięgającymi swoją genezą jeszcze poniekąd do problemów majątkowych zakonników w XIII w. Dzięki przyjęciu takiej cezury udało się ukazać proces zaangażowania się braci Szpitala Jerozolimskiego w życie polityczne ówczesnej Polski i Pomorza oraz krajów z nimi sąsiadujących. Ważnym problemem wydaje się tu próba omówienia stosunków zakonu i jego ówczesnych najważniejszych urzędników z interesujących nas terenów (Hennebergów i Schwarzburgów) z Władysławem Łokietkiem i jego współpracownikiem, biskupem kujawskim Gerwardem.

Stan badań

Dotychczas brak jest w literaturze przedmiotu badań prowadzonych nad całością zagadnienia omawianego przez niniejszą pracę. Poruszane były tylko pewne wyjątki z dziejów szpitalników z dzisiejszych ziem polskich. Do takich należy zaliczyć opracowania Kazimierza Tymienieckiego⁴ koncentrujące się na sprawach konwentu zagojskiego i procesu polsko-krzyżackiego z lat dwudziestych XIII w. Elementy refleksji nad polityką zakonu można odnaleźć w przyczynkach poświęconych sporowi joannitów zachodniopomorskich z księciem Barnimem I, ciągnącemu się od końca lat sześćdziesiątych XIII w.⁵ Wątki dotyczące udziału braci Szpitala Jeruzolimskiego w życiu politycznym średniowiecznej Polski czy Pomorza występują także w pracach poświęconych biskupstwu kujawskiemu⁶. Od problemów tych okazjonalnie nie stroniła

⁴ K. Tymieniecki, *Majętność książęca w Zagościu i pierwotne uposażenie klasztoru joannitów na tle osadnictwa dorzecza dolnej Nidy. Studium z dziejów gospodarczych XII w.*, (w:) tegoż, *Pisma wybrane*, Warszawa 1956, s. 35–126; tenże, *Studia nad XIV wiekiem. Proces polsko-krzyżacki z lat 1320–1321*, PH, 1917–1918, t. 21, s. 77–148.

⁵ J. Pflugk-Harttung, *Unechte Urkunden des Johanniter-Ordens aus dem 12. und 13. Jahrhundert*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte” 1898, Bd. 11, s. 7; tenże, *Die Anfänge des Johanniter-Ordens in Deutschland besonders in der Mark Brandenburg*, Berlin 1899, s. 45; M. Wehrmann, *Geschichte von Pommern*, Bd. I, Gotha 1919, s. 106; P. v. Niessen, *Geschichte der Neumark im Zeitalter ihrer Entstehung und Besiedlung (Von den ältesten Zeiten bis zum Aussterben der Askanier)*, Landsberg 1905, s. 204 i n.; H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, Bd. II, Stettin 1924, s. 876; H. Frederichs, *Herzog Barnim im Streit mit dem Johanniterorden*, BS NF, 1934, Bd. 36, s. 256–267; F. Salis, *Forschungen zur älteren Geschichte des Bistums Kammin*, tamże, 1924, Bd. 26, s. 95; Z. Radacki, *Średniowieczne zamki Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1976, s. 111; J. Walachowicz, *Geneza i ustrój Nowej Marchii do początków XIV wieku*, Poznań 1980, s. 37 i n.; E. Rymar, *Próba identyfikacji Jakuba Kaszuby, zabójcy króla Przemysła II, w powiązaniu z ekspansją brandenburską na obszary północnej Wielkopolski*, (w:) *Niemcy–Polska w średniowieczu*, pod red. J. Strzelczyka, Poznań 1986, s. 212; tenże, *Cystersi na terytorium Nowej Marchii przed i w trakcie jej tworzenia oraz ich stosunki z margrabiami brandenburskimi z dynastii askańskiej*, (w:) *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, pod red. J. Strzelczyka, Poznań 1987, s. 199–200; tenże, *Walka o Pomorze Gdańskie w latach 1269–1272*, RG, 1987, t. 47, z. 1, s. 16–17; tenże, *Udział Wedlów w ekspansji margrabiów brandenburskich na Pomorze Środkowe i Wschodnie w latach 1269–1313*, (w:) *Pomerania Mediaevalis. Pomorze Słowiańskie i jego sąsiedzi*, pod red. J. Hauzińskiego, Gdańsk 1995, s. 46; J. Spors, *Dzieje polityczne ziemi sławińskiej, słupskiej i białogardzkiej w XII wieku*, Poznań 1976, s. 134–136; A. Czacharowski, *Die politische Rolle der Johanniter im pommerschen Grenzgebiet im Mittelalter*, (w:) *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter*, hrsg. Z.H. Nowak, OM, t. 5, Toruń 1990, s. 145; T.W. Lange, *Szpitalnicy. Joannici. Kawalerowie Maltańscy*, Poznań 1997, s. 76; M. Starnawska, *Między Jeruzolimą a Łukowem. Zakony rycerskie na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999, s. 37; B. Śliwiński, *Układ księcia wschodniopomorskiego Mściwoja II z margrabiami brandenburskimi w Choszcznie w 1269 r. Powrót problemu*, (w:) *Mieszczanie, wasale, zakonnicy. Studia z dziejów średniowiecza*, pod red. tegoż, nr 10, Malbork 2004, s. 285–286.

⁶ P. Kriedte, *Die Herrschaft der Bischöfe von Wloclaweck in Pommerellen von der Anfängen bis zum Jahre 1409*, Göttingen 1974, s. 167 i n.; J. Maciejewski, *Działalność kościelna Gerwarda z Ostrowa biskupa wloclawskiego w latach 1300–1323*, Bydgoszcz 1996, s. 124 i n.

również autorka najważniejszej w ostatnich latach pracy, stanowiącej podsumowanie wiedzy o szpitalnikach polskich, Maria Starnawska⁷. Swoją udział w tworzeniu obrazu relacji Piastów z zakonem ma również piszący niniejsze słowa⁸. W polskiej literaturze przedmiotu brak jest jednak w dalszym ciągu opracowań klasy Josepha Pflugk-Harttunga, Karla Borcharta czy w mniejszym zakresie Libora Jana⁹.

Główny powód wskazanego stanu rzeczy leży chyba w tematyce, jaką najczęściej zajmowali się badacze dziejów Szpitala Jerozolimskiego na dzisiejszych ziemiach polskich. W przeważającej części dotyczyły one spraw związanych z fundacjami i osadnictwem zakonnym. Większości domów szpitalników polskich dysponuje już odrębnymi opracowaniami. Domom zachodniopomorskim swoją uwagę poświęcili m.in. Hans Frederichs, Herman Hoogeweg, Marcin Majewski, Barbara Kozłowska, Joachim Zdrenka i Dariusz Wybranowski¹⁰. Wiele uwagi, przy omawianiu innych problemów, przeznaczył zakonowi również Edward Rymar¹¹. Mniej więcej tych samych autorów należałoby przywołać, wskazując na historyków zajmujących się joannitami sławieńskimi. Nie tak dawno literaturę przedmiotu do wczesnych dziejów tej placówki

⁷ M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem...*, s. 25–54.

⁸ M. Smoliński, *Geneza joannitów zagojskich w świetle początków zakonu w Niemczech, Czechach i na Morawach oraz związków rodzinnych Kazimierza Sprawiedliwego*, (w:) *Władcy, mnisi, rycerze. Gdańskie studia z dziejów średniowiecza*, pod red. B. Śliwińskiego, nr 3, Gdańsk 1996, s. 225–251.

⁹ J. Pflugk-Harttung, *Die Johanniter- und Deutsche Orden im Kämpfe Ludwigs des Bayern mit der Kurie*, Leipzig 1900; L. Jan, *Hermann z Hohenlohe, ródce a vyslanec českého krále Václava II*, „Sbornik praci filosofické fakulty brněnske university” 1996, č. 43, s. 17–35; K. Borchart, *The Hospitaliers, Bohemia, and the Empire, 1250–1330*, (w:) *Medicants, Military Orders, and Regionalism in Medieval Europe*, ed. J. Sarnowsky, Ashgate 1999, s. 201–232.

¹⁰ Spora część prac poświęconych joannitom brandenburskim – zwłaszcza tych starszych – również dotyka dziejów domów z Pomorza Zachodniego. W tym miejscu pomijam je, odsyłając do zestawienia dokonanego przez J. Zdrenkę, *Cztery dokumenty zachodniopomorskich joannitów z lat 1368–1416*, (w:) *Książęta, urzędnicy, złoczyńcy. Studia z dziejów średniowiecza*, pod red. B. Śliwińskiego, nr 6, Gdańsk 1999, s. 303–304, przyp. 1; H. Frederichs, dz. cyt., s. 256 i n.; H. Hoogeweg, dz. cyt., s. 869–903; B. Kozłowska, *Posiadłości joannitów na Pomorzu Zachodnim i ziemi lubuskiej (XII–XV wiek)*, „Szczecińskie Studia Historyczne” 1995, t. 8, s. 8 i n.; M. Majewski, *Joannici stargardzcy oraz dzieje i architektura kościoła św. Jana w Stargardzie (do Reformacji)*, (w:) *Życie dawnych Pomorzan. Materiały z konferencji, Bytów, 20–21 października 2000*, pod red. W. Łysiaka, Bytów–Poznań 2001; D. Wybranowski, *Fundacja komandorii joannitów w Goleniowie na tle stosunków Bogusława IV z zakonami rycerskimi, w latach 1280–1291*, PZ, 1999, t. 14, z. 3, s. 9–22; tenże, *Jeszcze raz o konflikcie Barnima I z joannitami ze Stargardu i Korytowa z lat 1268–1271. Próba identyfikacji osób wasali książęcych z dokumentów Alberta Wielkiego*, PZ, 2001, t. 16, z. 3, s. 7–40 (w grę wchodzi też inne prace tego autora, do których odwołuję się w dalszej części pracy).

¹¹ Literaturę zebrał w pracy pt. *Rodowód książąt pomorskich*, t. 1–2, Szczecin 1995 i wyd. 2 poprawione (2005), przy biogramach książąt pomorskich związanych w jakiś sposób z zakonem.

zebrał D. Wybranowski¹². Poważne uzupełnienie historii tego domu stanowi dyskusja dotycząca początków siedzib pomorskich zakonu prowadzona przez Gerarda Labudę, Józefa Sporsa, E. Rymara, Jana Powierskiego, Błażeja Śliwińskiego, Klemensa Bruskiego, M. Starnawską i K. Borchardta¹³. Piszący te słowa również starał się w pewnym zakresie uzupełnić wiadomości o domu sławieńskim¹⁴.

Swych monografistów znalazły też komturie wschodniopomorskie. Pownowicie w tym miejscu można by przywołać przynajmniej kilku z wymienionych wyżej badaczy. Zestawienie literatury przedmiotu w tym zakresie stało się udziałem Tadeusza Wojciecha Langego¹⁵. Do jego ustaleń można dołożyć jeszcze opublikowane w późniejszym czasie teksty M. Starnawskiej, Piotra Olińskiego, Barbary Klasy i nieznanego T.W. Langemu wyjątki z pracy dotyczących dziejów braci szpitala w Niemczech, pióra Waltera Geорга Rödela. Nie może tu zabraknąć również poświęconego zakonowi z całego Pomorza artykułu napisanego przez K. Borchardta¹⁶.

Najślabiej, jak dotąd, prezentują się dociekania historyków dotyczące dóbr zakonu na Kujawach. O joannickich Niemojewie (Niemojewku) i Zbłągu pisali: Antoni Małecki, Zdzisław Kaczmarczyk, Edward Mikołajczak, M. Starnawska, Marek Smoliński¹⁷. O dobrach kujawskich wspominali też Jerzy

¹² D. Wybranowski, *Przyczynek do genezy i rozwoju komandorii joannitów w Sławnie do połowy XIII w.*, (w:) *Pomerania Mediaevalis...*, s. 61–74.

¹³ Jej wyniki przytoczył i omówił D. Wybranowski, *Przyczynek do genezy...*, s. 61 i n.; zob. też K. Borchardt, *The Hospitallers in Pomerania: Between the Priores of Bohemia and Alamania*, (w:) *The Military Ordens*, ed. H. Nicholson, t. 2: *Welfare and Warfare*, Aldershof 1998, tu od s. 296 (w pracy tej odniesienia do wszystkich siedzib szpitala w XII i XIII w. na Pomorzu).

¹⁴ Zob. M. Smoliński, *W sprawie domów joannickich w Starogardzie i Lubiszewie*, (w:) *Szlachta, starostowie, zaciężni. Gdańskie studia z dziejów średniowiecza*, pod red. B. Śliwińskiego, nr 5, Gdańsk–Koszalin 1998, s. 236 i n.

¹⁵ T.W. Lange, *Joannici na Pomorzu Gdańskim. Stan badań – interpretacje – próba syntezy*, ZH, 1994, t. 59, z. 4, s. 7–9.

¹⁶ M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem...*, (*passim*); P. Oliński, *Starogard w dobie średniowiecza*, (w:) *Dzieje Starogardu*, t. 1: *Historia miasta do 1920 roku*, pod red. M. Kallasa, Starogard Gdański 1998, s. 53 i n.; B. Klasa, *Zakon joannitów i początki jego obecności w Starogardzie Gdańskim*, (w:) *Szpitalnicy św. Jana na Ziemi Starogardzkiej*, pod red. H. Panera, J. Stachulskiego, Starogard Gdański 2001, s. 15–50; W.G. Rödel, *Das Großpriorat Deutschland des Johanniter-Ordens im Übergang vom Mittelalter zur Reformation anhand der Generalvisitationsberichte von 1494/1495 und 1540/1541*, (2. neubearbeitete Auflage), Köln 1972, s. 424–442; K. Borchardt, *The Hospitallers in Pomerania...*, (*passim*).

¹⁷ A. Małecki, *Klasztory w Polsce w obrębie wieków średnich*, (w:) tenże, *Z dziejów i literatury. Pisma pomniejsze*, Lwów–Petersburg 1896, s. 355; Z. Kaczmarczyk, *Immunitet sądowy i jurysdykcja poimmunitetowa w dobrach kościoła w Polsce do końca XIV wieku*, Poznań 1936, s. 327; E. Mikołajczak, *Średniowieczna własność ziemska okolic Inowrocławia*, ZK, 1986, t. 8, s. 106 i n., 108; B. Śliwiński, *Rycerstwo kujawskie a biskupstwo włocławskie w XIII w. Kontakty majątkowe*, ZH, 1984, t. 54, z. 4, s. 18 i n.; M. Smoliński, *Kontakty joannitów z kanonikami regularnymi, premonstratensami i bożogrobcami w XII i XIII wieku (przede wszystkim na terenie*

Hauziński i Dariusz Karczewski¹⁸. Poza tym historycy muszą sięgać do prac poświęconych podziałom administracyjnym Kujaw w średniowieczu czy też polityce księcia kujawsko-łęczyckiego Kazimierza¹⁹.

Dzieje domu poznańskiego omawiali Stanisław Kawrowski, Antoni Gąsiorowski, T.W. Lange i M. Starnawska. Do stosunków joannitów poznańskich z księżętami wielkopolskimi wrócił ostatnio w części swej pracy Tadeusz Tarnaś²⁰.

Dom szpitalników zagojskich znalazł się w kręgu zainteresowań K. Tymienieckiego, M. Starnawskiej, B. Klassy oraz M. Smolińskiego²¹.

Obszerna literatura przedmiotu dotyczy śląskich placówek szpitala. Zebrał ją w opublikowanej w 2007 r. rozprawie Robert Heś²². Nie powtarzając dokonanego przez wspomnianego historyka zestawienia bibliograficznego, warto wskazać chociażby tylko tych badaczy, których ustalenia wywarły największy wpływ na rozwój współczesnej historiografii. Trzeba tu wspomnieć Kazimierza Dołę, Krystynę Garnarczyk, Agatę Tarnas-Tomczyk, M. Starnawską²³. Z prac w małym stopniu wykorzystanych przez R. Hesia można wymienić artykuły raczej ogólnej niż szczegółowej natury autorstwa Josepha Gottschalka, Adama Wienanda czy Helmuta Richtera²⁴. Nieznany jest mu też artykuł Bolesława

Czech, Moraw, Polski i Śląska) z uwzględnieniem fundacji szpitalników kujawskich, *Gdańskie studia z dziejów średniowiecza*, pod red. B. Śliwińskiego, nr 4, Gdańsk-Koszalin 1997, s. 238; M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem...*, s. 31.

¹⁸ J. Hauziński, *Reminiscencje duchowości krucjatowej na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w późnym średniowieczu*, (w:) *Religijność na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w czasach staropolskich*, pod red. A. Mietza, Włocławek 2003, s. 94; D. Karczewski, *Dzieje klasztoru norbertanek w Strzelnie do początku XVI wieku*, Inowrocław 2001, s. 123.

¹⁹ J. Powierski, Z. Guldon, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1974 (zob. wg indeksu pod hasłami: Niemojowo, Niemojewko, Zbłąg); J. Powierski, *Świętopelk gdański i Kazimierz kujawsko-łęczycki w rywalizacji z zakonem krzyżackim o ziemi bałtyckie w latach 1250–połowa 1252* (w:) *Prussica*, t. 2 (*Artykuły wybrane z lat 1965–1995*), oprac. J. Trupinda, Malbork 2005, s. 286; G. Kucharski, *Początki rządów Kazimierza Konradowicza na Kujawach (1230–1237)*, (w:) *Biskupi, lennicy, żeglarze. Gdańskie studia z dziejów średniowiecza*, pod red. B. Śliwińskiego, nr 9, Gdańsk 2003, s. 75 i n.

²⁰ S. Kawrowski, *Komandoria i kościół Św. Jana Jerozolimskiego w Poznaniu*, „Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 1911, t. 36; A. Gąsiorowski, *Najstarsze dokumenty poznańskiego domu joannitów*, *SZ*, 1963, t. 8 i (*Dokończenie*), *SZ* 1964, t. 9; T.W. Lange, *Szpitalnicy. Joannici...*, s. 75 i n.; M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem...*, s. 36–38; K. Tarnaś, *Spółczesność wielkopolskie w procesie kształtowania tożsamości regionalnej (1202–1314)*, Poznań 2006, s. 195–197.

²¹ K. Tymieniecki, *Majętność księżca w Zagościu...*, (*passim*); M. Smoliński, *Geneza joannitów zagojskich...*, s. 225 i n.; M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem...*, (*passim*); B. Klasa, *Kazimierz Sprawiedliwy a joannici. Uwagi polemiczne*, „*Studia Historyczne*” 2000, r. 53, z. 1, s. 145 i n.

²² R. Heś, *Joannici na Śląsku w średniowieczu*, Kraków 2007.

²³ K. Dola, *Zakon joannitów na Śląsku do połowy XIV wieku*, „*Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*” 1973, t. 3; K. Garnarczyk, *W kwestii początków Zakonu Joannitów na Śląsku*, Sobótka, 1985, r. 40, nr 2; A. Tarnas-Tomczyk, *Początki komandorii joannitów w Kłodzku*, (w:) *Memoriae amici et magistri. Studia historyczne poświęcone pamięci Wacława Korty (1919–1999)*, Wrocław 2001, s. 89 i n.

²⁴ J. Gottschalk, *Die frühen Niederlassungen des Ordens in Schlesien*, (w:) *Der Johannerorden der Malteserorden. Der ritterliche Orden des hl. Johannes vom Spital zu Jerusalem. Seine Geschichte, seine*

Szcześniaka omawiający wydanie *Kodeksu dyplomatycznego Śląska* i dokumentom do początków joannitów w Polsce (w tym na Śląsku)²⁵. Pierwsze lata fundacji zakonnych z tej części dzisiejszego polskiego Śląska, która w średniowieczu znajdowała się w państwie Przemyślidów, poruszył Marcin Rafał Pauk²⁶.

Ogólnej historii zakonu w Polsce w dobie średniowiecza zostały poświęcone studia B. Szcześniaka, M. Starnawskiej i nieopublikowana praca doktorska B. Klasy²⁷. Uwagi dotyczące procesu kształtowania się urzędów szpitala, jakimi posługiwali się joannici w Polsce (w tym dotyczące tytułu polskiego przeora), można już odszukać w niedocenianej w polskiej literaturze przedmiotu pracy Josepha Delaville le Roulx, a także w o wiele chętniej wykorzystywanych wystąpieniach J. Pflugk-Harttunga, Johnatana Riley-Smitha, Anthonego Luttrella, M. Smolińskiego i M. Starnawskiej (już zresztą w tym miejscu cytowanych). Nie tak dawno polscy badacze zainteresowali się także problemami wynikającymi z działania kapituły generalnej zakonu²⁸. Cytowane prace, zwłaszcza autorstwa J. Delaville le Roulx i K. Borchardta, dostarczają również istotnych wiadomości dotyczących konkretnych lat sprawowania najważniejszych urzędów w zakonie na poziomie lokalnym (Niemcy, Czechy, Morawy i Polska). Georg B. Hafkemeyer i Helmut Hartmann zestawili listy przeorów niemieckich i przeorów z Czech oraz Austrii²⁹. Stanowiska te są o tyle istotne, że dość często łączono je z tymi, które obejmowały też tereny polskie. Komturów, przeorów, mistrzów i komturów związanych z Czechami i Pragą wymienił Berthold Waldstein-Wartenberg³⁰. Wykazy urzędników zakonu z domów z państwa piastowskiego i jego pogranicza zostały zebrane w opracowaniach H. Hoogewega (Pomorze Zachodnie i Środkowe), Emila Waschinskiego³¹, T.W. Langengo (Poznań), M. Starnawskiej

Aufgaben (dalej cyt. *Malteserorden*), 3. Aufl., hrsg. v. A. Wienand, Köln 1988, s. 392 i n.; A. Wienand, *Kommende Corpus Christi in Breslau*, (w:) tamże, s. 397 i n.; tenże, *Kommenden- und Pfarrkirche St. Peter und Paul in Striegau*, (w:) tamże, s. 401 i n.; tenże, *Kommende Gröbnik/Leobschütz*, (w:) tamże, s. 403 i n.; H. Richter, *Kommende Lossen, Kreis Brieg*, (w:) tamże, s. 406 i n.

²⁵ A. Szcześniak, *A new Compilation of the Codex Diplomaticus Silesiae and its Documents Pertaining to the Beginnings of the Knights Hospitallers in the Kingdom of Poland*, *Annales*, 1961, t. 61, s. 57–59.

²⁶ M.R. Pauk, *Działalność fundacyjna możnowładztwa czeskiego i jej uwarunkowania społeczne (XI–XIII wiek)*, Kraków 2000, s. 54 i n., 86 i n.

²⁷ S. Szcześniak, *The Mediaeval Knights Hospitallers in Poland and Lithuania*, Hague–Paris 1969; M. Starnawska, *Między Jerozolimą a Łukowem...* (rozdział poświęcony joannitom); B. Klasy, *Zakon joannitów na ziemiach polskich do 1312 r.* (maszynopis pracy doktorskiej, IH UG 1999).

²⁸ A. Cieślak, *Kapituła elekcyjna w Zakonie Szpitalników św. Jana Jerozolimskiego*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 2003, r. 53, s. 269–288; tenże, *Kapituła generalna w zakonach rycerskich – pojęcie i zasady zwoływania*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2004, t. 4, s. 53–70.

²⁹ G.B. Hafkemeyer, *Die deutschen Großpriore*, (w:) *Malteserorden...*, s. 652–653; H. Hartmann, *Die Großpriore von Böhmen und Österreich*, (w:) tamże, s. 654–655.

³⁰ B. Waldstein-Wartenberg, *Die Anfänge des Grosspriorat von Böhmen*, *Annales*, 1971, Bd. 29, s. 24–25.

³¹ E. Waschinski, *Die ersten Johanniter in Westpreußen*, „Westpreußen Jahrbuch” 1970, Jg. 20, s. 115.

(pogranicze polsko-pomorsko-nowomarchijskie i Śląsk), R. Hesja (Śląsk). Badania te zdecydowały o znacznym ograniczeniu dyskusji w sprawach terminów sprawowania urzędów przez poszczególnych braci szpitala z terenów średnio-wiecznej Polski i Pomorza, a także dociekań dotyczących ich typologii³².

Dyskusję w sprawie terenów, z jakich dotarli joannici do Polski w ostatnich latach, zdominowały studia G. Labudy, J. Sporsa, E. Rymara, M. Smo-lińskiego, B. Klasy i M. Starnawskiej³³. Problematykę autentyczności dokumentów fundacyjnych joannitów z całego pasa północnych Niemiec, w tym również Pomorza, omówił J. Pflugk-Harttung. Z jego stanowiskiem na ogół nie zgodzili się zwłaszcza polscy badacze (o czym szerzej poniżej).

Źródła

Do tej pory najważniejszym wydawnictwem źródłowym jest fundamen-talny zbiór wydany przez J. Delaville le Roulx³⁴. Kodeks ten podzielono na tomy obejmujące lata 1100–1200 (t. I), 1201–1260 (t. II), 1261–1300 (t. III), 1301–1310 (t. IV). Jego wydawca był znakomitym znawcą dziejów zakonu. Słabiej orientował się jednak w dziejach krajów Europy Środkowej i Wschodniej. Stąd też chyba wzięły się problemy związane z przyporządkowaniem niektórych pozbawionych elementów datacyjnych dokumentów z tego kodeksu do akcep-towalnych obecnie terminów ich wystawienia. W niniejszej monografii zdecydowałem się więc wykorzystywać dzieło J. Delaville'a le Roulx tylko w sytuacji,

³² Nowsze ustalenia zostały w prezentowanej monografii wniesiono jedynie w stosunku do sprawowania urzędu prokuratorzkiego (dla Polski i Pomorza) przez przeora Bernarda (po-czątek lat osiemdziesiątych XII w.), uznania Twardomira za mistrza joannitów ze szpitala poz-nańskiego (1237), przypuszczenie o pozostawaniu w obsadzie domu poznańskiego już w tym okresie późniejszego mistrza poznańskiego Dietricha (1252), przechodzenia z urzędu przeora polsko-morawskiego Maurycego (1261–1267) do domu poznańskiego (1268), a następnie do domów brandenburskich i meklemburskich (1277/1288, 1300?), próby identyfikacji komtura sławieńskiego Johana von Rogow (Jana Rogowskiego?, 1287, 1291, 1313) z kapłanem zakon-nym Johanem z komturii sławieńskiej (1296/98) oraz komturem sławieńskim (1309–1312). Osobne miejsce znalazły tu też rozmyślenia na temat pochodzenia czternastowiecznej obsady domów wschodniopomorskich. Przez dość częste łączenie (zwłaszcza od drugiej połowy XIII w.) urzędów zwierzchnich (przeorackich i mistrzowskich/preceptorskich) przez braci wpisujących w swą tytulaturę zarówno ziemie polskie, jak i Czechy, Morawy oraz Niemcy niezwykle trudno jest wskazać na okresy, kiedy stanowiska te obejmowały wyłącznie tereny piastowskie i nie pozostawiały wątpliwości, że ich artykulacja była związana z opuszczeniami innych ziem, wystę-pującymi w tytulaturze poszczególnych joannitów dzierżących kierownicze funkcje. Szpitalnicy z tytułem przeora (albo mistrza) polskiego występowali w dokumentach z 1230, 1252 i 1267 r. (zob. s. 183, 184, 187, 209 i 298 niniejszej pracy). W 1309 r. domy z państwa piastowskiego znajdowały się w tzw. „prowincji polskiej” (zob. s. 260). O wiele częściej polskie tytuły zwierzchnie (przeoracki i mistrzowski/preceptorski) były łączone z Morawami, Czechami i Niemcami, co już wielokrotnie było omawiane w literaturze przedmiotu.

³³ W tej sprawie zob. część pierwszą niniejszej rozprawy.

³⁴ *Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de S. Jean de Jérusalem: 1100–1310*, par. J. Delaville le Roulx, (dalej cyt. Kartularz), vol. I–IV, Paris 1894–1905.

gdy nie udało mi się dotrzeć do dyplomów opublikowanych przez innych wydawców w kodeksach obejmujących swym zasięgiem tereny poszczególnych ziem i krajów, gdzie znaleźli się świętojańscy bracia. Cel wspomnianego zabiegu leżał w chęci uniknięcia błędów chronologicznych. Przy omówieniu fundacji joannickich w Wielkopolsce, Małopolsce i Kujawach najważniejsze wydają się być kodeksy: Polski, Wielkopolski, Małopolski³⁵. Z racji nieopublikowanego dotychczas, choć od wielu lat zapowiadanego, analogicznego wydawnictwa dla Kujaw trzeba sięgnąć do zbiorów dyplomatycznych Jana Korwina Kochanowskiego i Bolesława Ulanowskiego. Historię zakonu na Śląsku odtwarzają dokumenty znajdujące się w kodeksach Colmara Grünhagena, Karola Maleczyńskiego, Anny Skowrońskiej oraz Winfrieda Irganga i Heinricha Appelta³⁶. Dokumenty szpitalników pomorskich (za interesujący nas okres) opublikowano w *Pommerellisches Urkundenbuch* i *Pommersches Urkundenbuch*³⁷. Ogromne znaczenie dla prezentowanych w niniejszym studium tematu mają też czeskie i morawskie wydawnictwa źródłowe³⁸. Z racji sąsiedztwa domów pomorskich z brandenburskimi i meklemburskimi placówkami szpitala trzeba było sięgnąć także do dokumentów właśnie z tych regionów³⁹. Do tego należy doliczyć dyplomy opublikowane przez Georga Christiana Friedricha Lischa w artykułach

³⁵ *Kodeks dyplomatyczny Polski*, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, J. Bartoszewicz, (dalej cyt. KDP), t. II/1, III, Warszawa 1848–1858; *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, wyd. I. Zakrzewski, (dalej cyt. KDW), t. I–II, Poznań 1877–1878; *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekosiński, (dalej cyt. KDW), t. I–II, Kraków 1876–1886; *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, wyd. B. Ulanowski, (dalej cyt. DKM), Kraków 1887; *Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*, wyd. J.K. Kochanowski, (dalej cyt. CDMG), t. I, Warszawa 1919.

³⁶ *Regesten zur schlesischen Geschichte*, hrsg. v. C. Grünhagen, (dalej cyt. Regesten zur schlesischen), Bd. VII/1–3, XVI, XVIII, XXII, Breslau 1844–1903; *Kilka dokumentów z pierwszej połowy XIII wieku z archiwum joannitów w Orliku*, wyd. K. Maleczyński, (dalej cyt. Kilka dokumentów), Sobótka, 1957, r. 12, nr 1–4; *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, wyd. K. Maleczyński, A. Skowrońska, (dalej cyt. KDS), Wrocław 1956–1964; *Schlesisches Urkundenbuch*, bearb. v. H. Appelt, W. Irgang (dalej cyt. SUB), Bd. I–VI, Wien–Köln–Graz 1963–1998.

³⁷ *Pommerellisches Urkundenbuch*, bearb. v. M. Perlbach, (dalej cyt P), Danzig 1882; *Pommersches Urkundenbuch*, hrsg. v. R. Klempin, R. Prümers, G. Winter, O. Heinemann, (dalej cyt. PommUB), Stettin 1868–1905 (2 wydanie Köln–Graz 1970, dalej cyt. PommUB 2). Ze względu na omawiany w pracy okres mniejsze znaczenie ma tu kodeks pruski – *Preussisches Urkundenbuch*, hrsg. v. C.B. Wölky, R. Philippi, M. Hein, (dalej cyt. PrUB), Bd. I–II, Königsberg 1882–1939.

³⁸ *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, ed. A. Boczek, B. Bretholz, (dalej cyt. CDM), t. I–V, XV, Olomucii–Brünn 1836–1903; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, ed. J. Emler, (dalej cyt. RBM), pars. II–III, Pragae 1882–1890; *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*, ed. G. Friedrich, J. Šebánek, S. Dušková, (dalej cyt. CDBoh.), t. I–V/3, Pragae 1907–1982.

³⁹ *Codex diplomaticus Brandenburgensis. Sammlung der Urkunden, Chroniken, und sonstigen Quellenschriften für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten*, hrsg. von. A.F. Riedel, (dalej cyt. CdBrandenburg.), H. I, Bd. 6, Berlin 1846; *Regesten der Markgrafen von Brandenburg aus Askanischen Hause*, bearb. von. H. Krabbo, (dalej cyt. Regesten), Lief I, II, VII, VIII, Berlin 1910–1925; *Meklenburgisches Urkundenbuch*, hrsg. v. G.C.F. Lisch i in., (dalej cyt. MUB), Bd. I–III, Schwerin 1863–1865.

poświęconych poszczególnym domom meklemburskim, dodatek źródłowy do wystąpienia J. Pflugk-Harttunga i *Urkundenhang* zawarty w pracy zbiorowej o szpitalnikach pod red. Adama Wienanda. W związku z potrzebą odwoływania się do dziejów joannitów spoza ziem polskich czy pomorskich trzeba było sięgnąć do dokumentów z Austrii i Styrii⁴⁰. Podobne okoliczności zadecydowały o kwerendzie przeprowadzonej w dokumentach z terenów niemieckich i skandynawskich⁴¹.

Problemy związane ze stosunkami zakonu z papieżstwem oraz cesarstwem i Królestwem Niemieckim wymagały także odwołania się do odpowiednich zbiorów dokumentów i rejestów⁴².

⁴⁰ *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenbergen in Österreich*, bearb. von H. Fichtenau, E. Zöllner, (dalej cyt. Urkb. zur Gesch. d. Babenb.), Bd. IV/1–IV/2, Wien 1955–1997; *Urkundenbuch des Herzogenthums Steiermark*, bearb. v. J. v. Zahn, (dalej cyt. UBSteierm.), Bd. II, Wien 1879.

⁴¹ *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erzstifts Cöln, der Fürstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Meurs, Kleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Werden*, hrsg. v. T.J. Lacomblet, (dalej cyt. Urkb Niederheins), Abt. 2, Bd. 1–2, Düsseldorf 1840–1846; *Urkundenbuch zur Geschichte der Grafen von Zollern-Hohenberg und ihrer Grafschaft*, hrsg. v. L. Schmid, (dalej UB FZH), Stuttgart 1862; *Urkundenbuch der Deutschordens-Ballei Hessen*, hrsg. v. A. Wyss (=Hessisches Urkundenbuch, Abt. I, dalej cyt. UDBHess.), Bd. I, Leipzig 1879; *Urkundenbuch zur Geschichte der Herren von Hanau und der ehemaligen Provinz Hanau*, hrsg. v. H. Reimer (=Hessisches Urkundenbuch, Abt. II, Bd. I; dalej cyt. Urk. zur Geschichte der Herren von Hanau), Leipzig 1891; *Urkundenbuch der Deutschordensballei Thüringen*, hrsg. v. K.H. Lampe, (dalej cyt. UDT), Bd. I, Jena 1936; *Die Urkunden des Bisthums Münster 1201–1300*, bearb. v. R. Wilmans (dalej cyt. UB M), Bd. I, Münster 1861; *Wirtembergisches Urkundebuch* (dalej cyt. Wirtemb. UB), Bd. II, IV–VI Stuttgart 1858–1894; *Regesta diplomatica necnon epistolaria historiae Thuringiae*, hrsg. v. O. Dobenecker (dalej cyt. Regesta diplomatica), Bd. III–IV, Jena 1925–1939; *Regesta diplomatica historiae Danicae*, (dalej cyt. Regesta Danicae), t. I, Kiöbenhavn 1847; *Diplomatarium danicum*, ved. N. Skym-Nielsen, (dalej cyt. DD), R. 1, B. 3–5, København 1938–1950; *Repertorium diplomaticum Regni Danici medievalis*, ved. W. Christiansen, A. Hude, Bd. 5, København 1894–1895.

⁴² *Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, ed. A. Potthast, (dalej cyt. Regesta Pontificum), Bd. 2: *Ab anno MCXLIII ad annum MCXCVIII*, Leipzig 1888; *Die Regesten des Kaiserreichs unter Friedrich I 1152 (1122)–1190*, hrsg. F. Oppl, H. Mayr, (w:) *Regesta Imperii*, Abt. IV/2/1: *Lothar III. und ältere Staufer 1125–1197*, (dalej cyt. Regesta Imperii), Wien–Köln–Graz 1980; Abt. IV/2/2: *Die Regesten des Kaiserreichs unter Friedrich I. 1152 (1122)–1190*, Lfg. 2: 1158–1168, hrsg. F. Oppl, Wien–Köln 1991; Abt. IV/2/3: *Die Regesten des Kaiserreichs unter Friedrich I. 1152 (1122)–1190*, hrsg. F. Oppl, Lfg. 3: 1168–1180, Köln 2001; Abt. IV/3/1: *Heinrich VI. 1165 (1190)–1197*, hrsg. G. Baaken, Köln–Wien 1972; Abt. IV/4/1: *Papstregesten*, hrsg. K. Baaken, U. Schmidt, Lfg. I: 1181–1184, Köln–Weimar–Wien 2003; Abt. V/1/1: *Die Regesten des Kaiserreichs unter Philipp, Otto IV, Friedrich II, Heinrich (VII), Conrad IV, Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard, 1198–1272 Kaiser und Könige*, hrsg. J. Ficker, Innsbruck 1881; Abt. V/1/2: *Die Regesten des Kaiserreichs unter Philipp, Otto IV, Friedrich II, Heinrich (VII), Conrad IV, Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard, 1198–1272 Kaiser und Könige*, hrsg. J. Ficker, Innsbruck 1882; Abt. V/2/4: *Die Regesten des Kaiserreichs unter Philipp, Otto IV, Friedrich II, Heinrich (VII), Conrad IV, Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard, 1198–1272 Päpste und Reichssachen*, hrsg. J. Ficker, E. Winkelmann, F. Wilhelm, Innsbruck 1901; Abt. IV/4/6: *Die Regesten des Kaiserreichs unter Philipp, Otto IV, Friedrich II, Heinrich (VII), Conrad IV, Heinrich Raspe, Wilhelm*

Z powyższego zestawienia łatwo zauważyć, że podstawą niniejszego opracowania są dokumenty już wydane drukiem. W ostatnim okresie dość silnie w literaturze przedmiotu jest akcentowana potrzeba korzystania z niewydanych jeszcze archiwaliów⁴³. Materiał ten był i jest omawiany oraz opracowywany przez Jana Tęgowskiego, Kazimierza Jasińskiego, T.W. Langego, Romana Stelmacha, J. Zdrenkę i Tomasza Jurka⁴⁴. Dobrze prezentuje się w tym względzie cytowana już praca R. Hesia, w dużym stopniu bazująca właśnie na źródłach archiwalnych. Dotychczas jednak, nowo publikowane źródła, choć cenne przede wszystkim dla okresu od początku XIV w., nie zmieniają wiele w wiadomościach dotyczących dziejów politycznych zakonu do końca XIII w.

Metoda i konstrukcja pracy

Główny temat prezentowanej monografii obliguje do sięgnięcia po metody związane z badaniem osadnictwa zakonnego. To jednak nie wyczerpuje zastosowanego tu modelu badawczego. Śledząc bowiem politykę uprawianą przez zakon na interesujących nas terenach, a również politykę lokalnych elit władczych w stosunku do zakonu, czasami należało zacerpnąć

und Richard, 1198–1272 Päpste und Reichssachen, hrsg. P. Zinsmaier, Köln–Wien 1983; *Die Regesten des Kaiserreichs unter Rudolf, Adolf, Albrecht, Heinrich VII. 1273–1313*, hrsg. O. Redlich, Abt. VI/1: *Rudolf I. 1273–1291*, Innsbruck 1898, Abt. VI/2: *Adolf von Nassau 1291–1298*, hrsg. V. Samanek, Innsbruck 1948; *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser* (dalej cyt. UKK), Bd. IX: *Die Urkunden der Kaiserin Konstanze*, bearb. T. Kölzer, Th. 3, Hannover 1990, Bd. X: *Die Urkunden Friedrich I. 1158–1167*, bearb. v. H. Appelt, Th. 2, Hannover 1978, Th. 3: *Die Urkunden Friedrich I. 1168–1180*, bearb. v. tenże, Hannover 1985, Th. 4: *Die Urkunden Friedrich I. 1181–1191*, bearb. tenże, Hannover 1990; Bd. XIV: *Die Urkunden Friedrich II. 1198–1112*, bearb. v. W. Koch, Th. 1; Hannover 2002; *Papsturkunden für Templer und Johanniter*, hrsg. v. R. Hiestand, (dalej cyt. *Papsturkunden*), Göttingen 1984.

⁴³ J. Zdrenka, *Cztery dokumenty...*, s. 304.

⁴⁴ J. Tęgowski, *Kwestia daciej listu biskupa olomunieckiego Roberta do arcybiskupa gnieźnieńskiego*, NP, 1995, t. 84, s. 331–334; K. Jasiński, J. Tęgowski, *Akta procesu joannitów śląskich z 1336 r. w sprawie sześćdziesięcioletniej dziesięciny papieskiej*, (w:) „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie”. Zeszyty Historyczne, pod red. M. Antoniewicza, M. Cetwińskiego, t. 5, Częstochowa 1998, s. 111–132; T.W. Lange, *Dokumenty joannickie/maltańskie w Archiwum Państwowym w Poznaniu*, PRAH, 2000/2002, r. 8/9, s. 215–223; tenże, *Dokumenty komandorii poznańskiej w Archiwum Wielkiego Przeoratu Zakonu Świętego Jana Jerozolimskiego w Pradze*, tamże, 2003/2004, r. 10/11, s. 64–75; R. Stelmach, *Dokumenty śląskich komend joannitów w zasobie Centralnego Archiwum Państwowego w Pradze*, „Archeion” 2000, t. 102, s. 111–133; tenże, *Zachowane dokumenty do dziejów komendy joannitów w Tyńcu nad Słężą*, Sobótka, 2001, r. 56, nr 3, s. 231–345; tenże, *Dokumenty do dziejów komendy joannitów w Lwówku Śląskim zachowane w Centralnym Archiwum Państwowym w Pradze*, „Rocznik Jeleniogórski” 2001, r. 33, s. 59–72; tenże, *Dokumenty do dziejów komendy joannitów w Dzierżoniowie z Centralnego Archiwum Państwowego w Pradze*, Sobótka, 2002, r. 57, nr 1–4, s. 233–240; T. Jurek, *Dokument starosty wschowskiego z 1361 roku*, RH, 2003, r. 69, s. 99–104.

z narzędzi badawczych, jakich dostarczają metody genealogiczna i prosopograficzna. W niektórych wypadkach tylko prześledzenie fragmentu genealogii rodu któregoś z urzędników zakonu i próba określenia grupy interesu, w jakiej działali zarówno on sam, jak i jego współrodowcy, zdają się przybliżyć do odpowiedzi na pytanie o przyczyny działań podjętych przez lokalne struktury zakonu. Podobnie sprawa wygląda przy poszukiwaniach celu przyświecającego nadaniom na rzecz braci szpitala przez poszczególnych władców czy przedstawicieli związanych z nimi dworów Europy Środkowo-Wschodniej. Należy również zastrzec, że w wypadku niektórych nadań czynionych na rzecz szpitalników nie zawsze daje się odszukać ich wyraźny polityczny kontekst. Problem ten występuje zwłaszcza w wypadku relacji zakonu z kolejnymi pokoleniami benefaktorów joannickich. Zjawiska wpisania się obyczaju wspierania zakonu w politykę fundacyjną przedstawicieli poszczególnych gałęzi Piastów można by poszukiwać chociażby w nadaniach Bolesława Wstydlwego, książąt wielkopolskich, Bolesława Pobożnego czy też Przemysłów I i II, jak również sporej liczby władców śląskich. Skoro jednak książęta ci aktywnie uczestniczyli w życiu politycznym ówczesnej Polski, w pracy tej podjęto próbę zastanowienia się, czy nawet taki aspekt działalności książąt polskich (jak również pomorskich) nie niósł ze sobą konkretnych skutków politycznych, procentujących w kontaktach z przedstawicielami zakonu joannickiego.

Pracę podzielono na dwie części. Pierwsza została poświęcona problemowi związanemu ze sprowadzeniem zakonu na dzisiejsze ziemie polskie i początkowej fazie istnienia poszczególnych placówek szpitala (rozdziały: 1. Polityczne inspiracje sprowadzenia joannitów do Zagości – pierwszego domu szpitala na ziemiach polskich; 2. Problem możliwości sprowadzenia joannitów do Sławna w latach pięćdziesiątych XII w.; 3. Polityczne aspekty sprowadzenia joannitów do Wielkopolski, na Pomorze i Śląsk w latach osiemdziesiątych XII w.; 4. Wnioski). Część druga stanowi refleksję nad joannitami z Polski i Pomorza, ich miejscem w polityce czeskich przeorów i niemieckich preceptorów szpitala (rozdziały: 1. Budowa struktur zakonu w Niemczech, Czechach, na Morawach i w Polsce do połowy XIII w.; 2. Joannici wobec walk książęcych w Polsce i na Pomorzu w drugiej połowie XIII w.; 3. Zaufani, dworzanie i sekretarze. Joannici w polityce królów rzymskich, czeskich oraz książąt polskich i pomorskich; 4. Wnioski).

Na koniec chciałbym podziękować wszystkim, którzy pomogli mi w pisaniu niniejszej pracy. Za uwagi do tekstu dziękuję pierwszemu czytelnikowi niniejszej monografii, Panu prof. dr. hab. Błażejowi Śliwińskiemu. Za trud zapoznania się z jej treścią winien jestem wdzięczność również Panu prof. dr. hab. Edmundowi Kizikowi. Trudności w dotarciu do literatury, zwłaszcza tej zachodnioeuropejskiej, udało mi się, w pewnym przynajmniej stopniu, zniwelować

dzięki pomocy: dr hab. Beaty Możejko, dr Marii Starnawskiej, dr Bożeny Czwojdrak, dr hab. Sobiesława Szybkowskiego, dr. Adama Szwedy i dr. Dariusza Wybranowskiego, a także moich braci Wojciechowi, Zbigniewowi oraz bratanków Phillipa i Kamila.

Za cierpliwość i wsparcie dziękuję też moim najbliższym: Oli, Maćkowi, Kubie, a także rodzicom.

Szczególne podziękowania składam recenzentowi pracy, dr Marii Starnawskiej. Dzięki jej doświadczeniu badawczemu i wiedzy prezentowana monografia zyskała kształt finalny.